

İstiklal Harbi Sıhhi Raporu (1920-1923)

Health Report of the Independence War (1920-1923)

Metin Kopar

Tarih Bölümü, Adıyaman Üniversitesi, Adıyaman, Türkiye

Özet

Ulusal Kurtuluş Savaşı; düşman işgali altına giren ülkeyi kurtarmak için milletimizin verdiği insanüstü mücadelenin adı ve Birinci Dünya Savaşı ile birlikte fiilen ortadan kalkan Osmanlı imparatorluğu içinden yeni bir siyasî yapının neşet etmesinin ilk adımı, bir anlamda yeni Türk devletinin doğum sürecidir. Bu dönem, işgalci devletlere karşı Türk milletinin bağımsızlık mücadelesi verdiği ve kendisini içerisinde bulduğu söz konusu mücadeleyi kazandığı yıllardır. Türk milleti Doğuda Ermeniler, Güneyde Fransızlar ve Batıda İngiliz destekli Yunanlılara karşı bağımsızlık mücadelesine girmiştir. Savaş büyük zorluklar ile kazanılmış, zorlu mücadele döneminde her kurum kendi üzerine düşen görevleri üstün bir şekilde yerine getirmiştir. Bu kurumlardan birisi de sağlık teşkilatıdır. TBMM'nin açılışı ile birlikte başlayan yeni yapılanma sürecinde sağlık alanında önemli değişikliklere gidilmiş, ordu içerisindeki askerlerin sağlık ihtiyaçları göz önüne alınarak yeni düzenlemelere imza atılmıştır. Sıhhi teşkilatlanma yapılandırılırken Kurtuluş Savaşı'nın başlaması ile birlikte, hem cephede savaşan askerlerin hem de cephe gerisinde yaşayan vatandaşların sağlıklı ilgili sorunlarının çözümlenmesine büyük önem verilmiştir. Bununla birlikte, alınan tüm tedbirlere rağmen birçok asker gerek hastalıklardan dolayı gerekse de savaşta hayatını kaybetmiştir. Dönemin sağlık birimleri süreç içerisinde gerek hastalığa yakalanan ve gerekse de vefat eden askerlerin kaydını tutmuş, hangi bölgeden ne kadar askerin şehit olduğu kayıt altına alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sağlık, Savaş, İstiklal Harbi, Hastane, Hastalıklar

Abstract

The National Independence War is the splendid fight which was given to save our country from intruders and it is the first step to build a new political entity out of the Ottoman Empire which was de facto died out. As a matter of fact, it is the birth process of the new Turkish State. This period is the time when Turkish people tried to save their independence from enemies and won the battle that they had to fought off. Turkish people engaged in an independence fight against the Armenians in the East, French in the South and Greeks who are supported by the British in the West. The war was won with great difficulties and all institutions did their share successfully. One of such institutions is the health organization. In the reconstruction process that started after the establishment of the Great National Assembly of Turkey, significant changes took place in the field of health. New regulations were introduced to meet the health-care requirements of the soldiers. While the health organization was reconstructed, the War of Independence broke out. Hence, the health-care requirements of both the soldiers in the frontiers and the civilians in the hinterland were taken care of meticulously. Nevertheless, despite all precautions, many soldiers lost their lives either because of the diseases or during the battles. Health units of the time recorded the list of the soldiers who died either as a result of diseases or was killed during the war. They wanted to find out how many soldiers were martyred in what are areas of the country.

Keywords: Health, War, Independence War, Hospital, Diseases

Giriş

19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde sağlık sistemi diğer kurumlarda olduğu gibi yeniden tanzim edilmiş ve bu alanında yeni düzenlemeler yapılmıştır¹. Başlangıçta nezaret şeklinde yapılan sağlık teşkilatı, 1914 yılından itibaren Dâhiliye Vekâlet'ine bağlı Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiye'si tarafından idare edilmiştir. 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılması, devletin yeniden yapılanması bakımından yeni bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Yeni hükümetin kurulmasıyla oluşturulan bakanlıkların yanında Sıhhiye Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti adıyla Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığının da yer alması, Atatürk'ün sağlık ve sosyal yardım hizmetlerine verdiği önemi göstermesi açısından önemlidir². Hükümet, bir yandan ulusal kurtuluş mücadelesinin yönetimi görevini üstlenirken diğer yandan da kurulmakta olan yeni Türk Devletinin kurumsal temellerinin atılması için çaba sarf etmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışından sonra hükümet, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti adı altında bir bakanlığın kurulması kararlaştırılmış ve 3 Mayıs 1920 tarihinde Mecliste yapılan seçim sonucunda oturumunda gerçekleşen seçim sonucunda Dr. Adnan Bey bakanlığın başına getirilmiştir³. 7-9 Mayıs 1920'de Maarif Vekili Dr. Rıza Nur Bey tarafından okunan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin programında, ülke çapında meydana gelen salgın hastalıklara karşı gerekli tedbirlerin alınacağı, imkânlar nispetinde gerekli harcamaların yapılacağı ifade edilmiştir⁴.

Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti ve diğer vekâletlerin kuruluş çalışmaları sürerken bir yandan da Kurtuluş Savaşı olanca hızı ile devam etmektedir. Doğu, Batı ve Güney cephelerinde Ermeni, Fransız ve Yunan birliklerine karşı büyük bir mücadele verilmiştir⁵. Doğu Anadolu Bölgesinde Ermeniler, Güney bölgesinde de Fransız birlikleri ağır bir yenilgiye uğratılmış, Batı bölgesinde Yunanlılara karşı I. İnönü ve II. İnönü Savaşlarında büyük bir zafer kazanılmıştır. Ancak, 1921 yılı Temmuz ayında Yunan birliklerinin henüz kurulma aşamasını tamamlayamamış, saldırı gücü olmayan Türk ordusuna üstün gelmeleri sonucunda Türk ordusu Sakarya Irmağı'nın doğusuna çekilmek zorunda kalmıştır⁶. Alınan bu yenilgi, TBMM'de büyük tedirginliğe yol açmış ve vekâletlerin bir kısmının Ankara'dan Kayseri'ye taşınmaları emredilmiştir. Bunun üzerine Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti de önce Kırşehir'e ardından Kayseri'ye nakledilmiş, ancak Sakarya zaferi sonrasında tekrar Ankara'ya geri getirilmiştir. Sakarya Muharebesinden sonra 26 Ağustos 1922 tarihinde Büyük Taarruz ve

¹ Bu konuda Osmanlı arşiv kayıtlarına dayanılarak yapılmış bazı çalışma için bakınız: Zeynel Özlü, "Osmanlı Devletinde Difteri hastalığı ve Koruyucu Sağlık Hizmetlerine Dair Bulgular (19. Yüzyıl Sonları ve 20. Yüzyıl Başlarında)", *Belleten*, C. LXXXI, S.291, 2017, s.419-486, Zeynel Özlü, "Halk Hekimliğinden Dış Hekimliğine: 19. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Dişçilik Mesleği (Erbâb-ı Esnân)", *Belleten*, C.LXXVII, S.2, 2013, s.671-711, Zeynel Özlü, "19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devletinde Veterinerlik Mesleği İle İlgili Bir Değerlendirme", *Belleten*, C. LXXVI, S. 275, (2012), s.283-311, Hilmi Erginöz, "Türkiye'de Sağlık İdaresi", *Dünyada ve Türkiye'de 1850 Yılından Sonra Tıp Dallarındaki İlerlemelerin Tarihi*, İstanbul 1988, s.174-185.

² Yusuf Öztürk, Osman Günay, *Atatürk Döneminin Sağlık Politikaları*, Kayseri 1991, s.3.

³ ...Sıhhat Vekâleti teşkil edildiği zaman memleket birçok vazifeler altında idi. Büyük dünya harbinin uzun sefalet ve buhran senelerinin büyük bir istidat husule getirdiği birçok korkunç hastalıklar, harp saflarındaki boşluklara yeni ölüm namzetleri hazırlamıştı. Bakımsızlık ve bilgisizliğin halk nüfusunda yaptığı tahripler, ıssızlaşan Anadolu'da, artan işleri yükleneyecek adam buhranı ile memleketi tehdit ediyordu. Harap köyler, doğmadan ölen çocuklar, kültür bakımından malûl vatandaş, sıtma, verem, frengi, trahom gibi cemiyeti yıprandıran hastalıklar, tifo, kızıl, difteri, menenjit, tifüs gibi salgınların pusu kurduğu köyler, evine, suyuna kadar her şeyi ve hepsini Sıhhat Vekâletinden bekliyordu. İhmal, büyük felâketler doğurabilirdi, rejim prestijini feda edemezdi. Bu vaziyet karşısında, işin büyüklüğünü ve güçlüğüne takdir eden Vekâlet, esaslı ve ilmî bir programla faaliyete geçti. Önce bunları başaracak ve iş bölümünü kolaylaştıracak organizasyonu kurdu, sonra kanunları söz ve yazı halinden iş haline soktu." bkz., Feridun Frik, *Türkiye Cumhuriyetinde Tıp ve Hıfzıssıhha Hareketleri (1923-1938)*, İstanbul 1938, s. 5-6.

⁴ *TBMM Zabıt Ceridesi*: Dönem: I, C.1, Ankara 1959, s.241; İsmail Arar, *Hükümet Programları 1920-1965*, İstanbul 1968, s.10-11.

⁵ İhsan Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, İstanbul 1997, s.81.

⁶ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C.IV, İstanbul 1991, s.102-103.

Başkomutanlık Meydan Muharebesi ile Türk ordusu, Yunanlılara karşı kazanılan zaferin ardından, Ekim 1922'de Mudanya Ateşkes Antlaşması ile fiilen savaş sona ermiştir⁷.

1. 1920-1923 Yılları Arasında Türk Silahlı Kuvvetlerindeki Sıhhiye Teşkilatında Meydana Gelen Düzenlemeler

1920 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılması ile birlikte Türkiye'de sağlık teşkilatlanması Bakanlık düzeyinde, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti adı ile kurulan bakanlık, ülke genelinde tüm sivil sağlık örgütlenmesinden sorumlu kılınmıştır⁸. Sivil sağlık örgütlenmesi yapılırken, ordudaki sağlık yapılanması da oldukça önemlidir. TBMM'nin açılması ve Müdafaa-i Milliye Vekâlet'inin tesis edilmesinin ardından, Sıhhiye Dairesi dört kısımdan ibaret bir müdüriyet haline getirilmiştir. Oluşturulan birinci kısım; ordudaki doktor sayısını, ikinci kısım; depolarda kalan ilaç ve malzeme miktarlarını, üçüncü kısım; herhangi bir görevli atanmadığından dolayı birinci kısım tarafından idare edilmiş, dördüncü kısım ise istatistik ve istihbara dair bilgiler oluşturulması ile görevlendirilmiştir⁹.

Türkiye'nin çeşitli illerinde Müdafaa-ı Milliye Vekâlet-i Celile'si Sıhhiye Müdürlükleri kurulmuş ve oluşturulan bu müdürlükler; Sivas'ta Üçüncü Kolordu, Afyonkarahisar'da On İkinci Kolordu, Ankara'da Yirminci Kolordu, Diyarbakır On Üçüncü Kolordu, Erzurum'da On Beşinci Kolordu'dur. Üçüncü Kolordu'nun emrinde; Sivas'ta 250, Amasya'da 250, Samsun'da 250 yataklı birer hastane ile Tokat, Zile, Kavak, ile Bafra'da 20'şer yataklı birer revir, 12 Kolordunun emrinde; Konya'da 400, Niğde'de 200, Kütahya'da 50, Afyon'da 200, Uşak'ta 50 yataklı hastaneler, 20. Kolordu'nun emrinde; Ankara'da 400, Eskişehir'de 400, Bozüyük'te ve Küplü'de 50'şer yataklı hastaneler ile Bilecik'te 30 ve Geyve'de 20 yataklı revir, 13. Kolordu'nun emrinde; Diyarbakır'da 400, Elaziz'de 200, Mardin ve Siirt'te 30 yataklı hastanelerle, Malatya, Nusaybin ve Mezraa'da 20 şer yataklı birer revir, 15. Kolordu'nun emrinde; Erzurum'da 500, Horasan'da 200, Erciş'te 100, Trabzon, Bayburt, Narman, Maçka ve birer ufak mevki hastanesi ve Birinci Dünya Savaşından kalıp bozulmayan fırka 12, fırka 9, fırka 11'in emrinde ikişer yüz yataklı birer seyyar hastanesi ile sıhhiye bölüğü ve Adana mıntıkasında Kuvayı Milliye emrinde Bilemedik'te 50 yataktan ibaret bir hastane bulunmaktadır¹⁰. Ayrıca, Kastamonu, Kayseri de yüz kişilik seyyar ve 200 kişilik yataklı birer hastane işler hale getirilmiştir. Kolordularda doktor, sağlıkçı ve malzeme yeterli olmadığından dolayı tam kadro sıhhiye bölüğü ve seyyar hastanelerde kullanılmak üzere her fırka için iki tabip, bir eczacı, bir inzibat zabiti, bir hesap memuru, dört araba ve dört sedyeli sıhhiye birliği oluşturulmuştur. Ülkede sağlık sorunlarının yoğun yaşanmasından dolayı, taburcu edilemeyen hastaların uzun müddet yatak işgal etmelerinden dolayı hastanelerdeki yoğunluktan dolayı bu hastanelere birer şube halinde 200 ve 400 yüz kişilik yeni ek yataklar konulmuştur. Devletin bu noktada halkın sağlığı ile ilgilenecek gerekli tedbirleri aldığı görülmüştür. Bu amaçla, Ağır hasta durumunda olmayan vatandaşların askeri hastanelerden istifade etmesi ve yatış durumunda olan hastalarında askeri hastanelerinden %5 oranında yararlanması sağlanmıştır. Afyonkarahisar'da oluşturulan umumi sıhhiye deposu heyetiyle Ankara'ya ve oradan da Birinci İnönü Savaşından önce Sivas'a nakli yapılmıştır. Konya, Diyarbakır, Erzurum'da da sıhhiye depoları oluşturulmuştur. Ayrıca, Eskişehir, Ankara ve Konya hattında işletilmek üzere iki hafif sıhhiye birliği vücuda getirilmiştir¹¹.

Kurtuluş Savaşının başlamasıyla birlikte ordunun sağlık ihtiyaçlarının karşılanması için sıhhiye noktasında Doğu, Batı ve Güney cephesinde gerekli hazırlıklar yapılmıştır. Batı Cephesinde; Yunanistan'ın Balıkesir ve Bursa üzerinden saldırıya geçmesi üzerine Gediz, Simav, Demirci'ye kadar uzanan sahada bir hareketlilik görülmüş ve bu durum karşısında Yunan

⁷ Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, Ankara 1973, s.44.

⁸ *Cumhuriyet Arşivi*, Fon Kodu: 30.18.1.1/Yer no: 3.19.8.

⁹ *İstiklal Harbi Sıhhi Raporu*, (336, 337, 338 *Mudanya Müttarekesine Kadar*), Türkiye Cumhuriyeti Müdafaa-i Milliye Vekâleti Sıhhiye Dairesi, 4. Şube, Ankara 31 Ekim 1340, s.8-9.

¹⁰ *İstiklal Harbi Sıhhi Raporu*, s.3-4.

¹¹ *İstiklal Harbi Sıhhi Raporu*, s.8.

ordularının saldırılarını durduracak, Kuvayı Milliye birlikleri harekete geçirilmiş, mevcut birliklerin, sıhhiye ihtiyaçlarını karşılayacak her türlü tedbir alınmıştır. 1920 yılı Haziranında yapılan Doğu Anadolu Ermeni hareketi sırasında 1,3,11,12'inci fırka bulunmuş, bunların bünyesinde kurulan sıhhiye bölümünde 6 ve 7 numaralı seyyar hastaneler görev yapmıştır. Bu yılın sonlarına doğru, Garp, Şark, Elcezire, Cenup cepheleleri düzenli bir şekilde teşekkül ettirilmiştir. Yunanlıların, İzmir'in işgalinden sonra Kuvayı Milliye müfrezelerinin ihtiyacı için Köşk-Balyanbolu Cephesinde dört yaralı dispanseri, buna ilaveten Nazilli'de 500 yataklı üç yaralı hastanesi ve Alaşehir-Akhisar cephelelerinde de birer revir açılmıştır. Samanlı Dağ ve Kocaeli harekâtında Karamürsel-İzmit, Geyve-Adapazarı, Lefke-Selçi-Kaynarca Cephelelerinde görevlendirilen seyyar sağlık ekipleri tarafından birer revir, Güney Cephesinde ise Yedinci Kızılay Sağlık Heyeti tarafından dispanserler tesis edilmiştir¹². Ordunun her gün bir derece daha sayısını artırması, geriden bu askerlerin ihtiyaçlarının karşılanması sağlanmaya çalışılmış, kışın gelmesi ve o yıl Anadolu'nun hemen hemen her yerinden bulaşıcı hastalıkların haberlerinin gelmesi dolayısıyla ordunun sağlık ihtiyaçlarına daha fazla önem verilmesine neden olmuştur. Mevcut imkânlar ölçüsünde Fırkalara bir muallimi sıhhiye küçük zabiti, iki sıhhiye neferi, on yatak, bir taşıyıcı bulundurulması ve buna ilaveten 300 adet sıhhiye istasyonunun kurulması teklif edilmiştir. Birliklerin aşı ihtiyacının karşılanması için İstanbul'dan getirilen uzman kişiler tarafından Ankara'da bir aşı merkezi ve bir kimya hane oluşturulmuştur. Bu aşı merkezi İkinci Önünü Savaşından sonra Sivas'a nakil edilmiş ve ayrıca Diyarbakır ve Erzurum'da da aşı üretimine başlanılmıştır. Bu dönemde sınırlı sayıda da olsa askerler arasında Lekeli Kara Humma vakalarına rastlanılmıştır. Bu durum üzerine gerekli tedbirler alınarak hastalığın yayılması engellenmiştir. Düzenli ordunun kurulmasından sonra Sıhhiye Dairesi merkez ve taşra teşkilatını sürekli olarak tanzim etmeye çalışmıştır. 1920 yılında sıhhiye ihtiyacını sağlayacak sıhhiye personelinin azlığı üzerine 1921 yılında bu ihtiyaç birinci derece temin etme yoluna gidilmiş, ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için sıhhiye bölümü ve seyyar hastanelerin kurulması çalışmaları devam ederken aynı zamanda eksik olan sıhhiye ihtiyaçları karşılamaya çalışılmıştır. Bu konuda İstanbul'dan tabip ve eczacı getirilmeye çalışılmış, Müdafaa-i Milliye encümeni tarafından sıhhiye müfrezeleri kadrolarına birer tabip, sağlık çalışanı ve 15 sedyeli 2 arabalı birer sıhhiye bölümü, 3 tabip ve on adet harp hastanesi (ağırlıklarının kolordu tarafından nakdi kaydıyla) verilmiştir. Hastanelerde çalışacak sağlık personelinin karşılanması konusunda önemli çalışmalar yapılmış ve ayrıca cepheleler için birer hasta nakliye birliği kadroya kabul ve ilave edilmiştir. Her fırka için birer sıhhiye bölümü tertip edilmiş ve bu sıhhiye bölüklerine 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12,13,14,15 numaralar verilerek harp hastaneleri tanzim edilmiştir. 1,2,3,4 numaralı harp hastaneleri Garp Cephesinde, 5,11,12,13,14 numaralı hastanelerde Cenup cephesinde konuşlandırılmıştır. Ankara'da bulunan 10 numaralı harp hastanesinin ihtiyaçlarının sağlanmasından sonra Garp Cephesi'ne gönderilmiştir. 9. numaralı seyyar hastane Kocaeli'de, 6 ve 7 numaralı hastaneler doğuda, 8 numaralı hastane El Cezire de, 5 numaralı hastane Adana'da, ikinci kolordu emrine verilmiştir. Her fırkaya 200 yataklı birer hastane ile 5400 yataklı sabit hastanelerin kurulmasına müsaade edilmiştir¹³.

2. Birinci ve İkinci İnönü Savaşı Sırasında Sıhhiye'nin Durumu

6 Ocak 1921 tarihinde başlayan 10 Ocak 1921 gününe kadar devam Birinci İnönü Muharebesi düzenli ordunun ilk mücadelesi ve TBMM'nin Yunanlılar karşısında kazandığı ilk zafer olmuştur. Sıhhiye teşkilatı bu savaştan önce gerekli olan hazırlıkları yapmış, malzeme noktasında yetersiz olmasına rağmen oldukça başarılı bir şekilde hizmet vermiştir. Bu savaşta yaralanan askerler Eskişehir hastanesine getirilerek tedavi edilmiştir. Bu muharebede dörder sedyeli ve iki arabalı, altı sıhhiye müfrezesi faaliyet göstermiştir¹⁴.

¹² Mesut Çapa, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Ankara 2010, s.103.

¹³ *İstiklal Harbi Sıhhi Raporu*, s.13-15.

¹⁴ *İstiklal Harbi Sıhhi Raporu*, s.15.

11 Ocak - 23 Mart tarihlerinde meydana gelen II. İnönü Savaşı, I. İnönü Muharebesine göre daha şiddetli olmuştur. Sıhhiye Teşkilatının bu savaşta da önemli görevler üstlendiği görülmektedir. Özellikle bu savaşta yaralıların taşınmasında zorluklar yaşanmış, yaralı askerler Ankara ve Konya'ya götürülerek tedavileri yapılmıştır. Harp hastanelerinin araç sıkıntısından dolayı zorluklar yaşanmış, bilinçsizce yaralı nakliyatından dolayı kayıplar meydana gelmiştir. Elde tetanos serumunun olmaması ölümlerin artmasına yol açmıştır. Anadolu'da ordu sağlık teşkilâtının gelişmesi ve askeri hastanelerin düzenlenmesiyle birlikte, İkinci İnönü harbinden sonra, cephelere yakın önemli merkezlerde Kızılay yaralı askerler için hastaneler açmaya başlamıştır. 23 Haziran 1920'de Yunanlıların ileri harekâtı esnasında cephenin Denizli'ye alınmasıyla, Nazilli hastaneleri 27 Temmuz'da Burdur ve Dinar'a nakledilerek elişer yataklı iki hastane oluşturulmuştur. Ağustos 1921'e kadar faaliyette bulunan bu hastanelerde 28.855 hasta ve yaralı tedavi edilmiştir. 1921'de Anadolu'da bulunan Fransız kadın gazeteci Berthe Georges-Gaulis, Burdur'u anlatırken bu hastanelerde görev yapan Kızılay doktorlarından bahsederek, "günde 15 saat çalıştıklarını, ameliyat yapan, yaralıların pansumanlarıyla uğraşan, hastalara moral veren bu gençler yorgunluklarını kısa bir uyku ile atıyorlardı"¹⁵, diyerek sağlık çalışanların ne kadar zor durumda çalıştıklarını belirtmiştir.

Haziran 1920'de Yunanlıların ileri harekâtı üzerine Eskişehir'e gelen Akhisar Yardım Heyeti, burada 15 Temmuz 1920'de 50 yataklı bir hastane açmış, ordunun isteği üzerine yatak sayısı önce 100'e, İnönü savaşlarında 150'ye çıkarılmıştır. Başlangıçta yaralılara tahsis edilen hastanenin bulunduğu bina, cerrahi hastanesi için müsait olmadığından dâhili hastalıklara tahsis edilmiş; bir süre sonra Batı Cephesi Komutanlığı Sıhhiye Riyâseti'nin isteği üzerine mahalli askeri hastanenin harici bölümü buraya devredilerek göz, kulak ve boğaz klinikleri açılmıştır. İnönü savaşlarında yaralıların tedavisinde Eskişehir hastanesi büyük rol oynamış, istasyonda Nokta Komutanlığının bulunduğu binada İkinci İnönü Savaşının yaralıları kabul edilmiştir. Mayıs 1921'de Sıhhiye Dairesi, İnönü savaşlarında yaralanıp hastanelerden taburcu edilen subaylar için Kızılay'a bir nekahethane açmasını önerdiğinden, Kırşehir'de İdadi binasında bir subay nekahethanesi açılmıştır. Subayların Ankara'dan Kırşehir'e naklini Kızılay üstlenmiş, 100 kişilik nekahethane, Eskişehir'in Yunanlılar tarafından işgalinden sonra hastane haline getirilmiştir. 16 Ağustos 1921'de açılan 200 yataklı Kırşehir hastanesi, önce subay ve erlere tahsis edilmiş, daha sonra bu hastane sadece ileri hastanelerden ve doğrudan doğruya cephelere gelen yaralı subaylara ayrılmıştır. Kırşehir'de Guraba hastanesi olmadığından haftada üç gün göçmen, fakir halk ve subay ailelerinin tedavilerinin yapılmasına ayrılmıştır¹⁶. İkinci İnönü Muharebesi'nden sonra Sıhhiye Dairesinin teklifi üzerine Ravza-i Terakki Okulunda 100 yataklı bir hastane açmış, yaralı subayların yatırıldığı bu hastane sonraları Yaralı Hastanesi adı verilerek faaliyetlerine devam etmiştir¹⁷.

3. Kütahya-Eskişehir ve Sakarya Harbi ve Sonrası Sıhhiyenin Faaliyetleri

Yunan ordusu iki büyük savaşta yenilmiş olmasına rağmen, Sevr Antlaşmasını kabul ettirmek için Yunanistan'dan getirmiş olduğu kuvvetler ile yeniden saldırıya geçmiştir. Amaç henüz kuruluş aşamasında bulunan Türk ordusunu yenilgiye uğratmaktır. 13 Temmuz'da Afyon, 17 Temmuz'da Kütahya, 19 Temmuzda Eskişehir'i ele geçirmişlerdir. Mustafa Kemal bu savaşta stratejik olarak Türk askerlerinin daha fazla kayıplar vermemesi ve düşmanı daha iyi koşullarda karşılayabilmek için orduyu Sakarya nehrinin doğusuna çekmiştir¹⁸. Sakarya hattındaki sağlık birimleri olarak XXIII Tümen, Sivri köyünde konuşlandırılmış, Alaylar köylere dağılmış, sıhhiye bölüğü Alayların ortasında kalmıştır. Yedekte bırakılan IV. Grubun merkez birliklerinde X. ve V. Kafkas Tümeni'nde 17 Tabip ve eczacı subayı ve Harekâta hazır on altı sıhhiye bölüğü, dokuz seyyar hastane, iki harp hastanesi mevcuttur. Bunlar Polatlı, Şeyhali, Kızılcacık, Kadıköy,

¹⁵ Mesut Çapa, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Ankara 2010, s.103.

¹⁶ Mesut Çapa, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Ankara 2010, s.106.

¹⁷ Fatih M. Dervişoğlu, a.g.e., s.96.

¹⁸ Semih Yalçın, *Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri*, Ankara 2003, s.391-392.

Haymana civarı ve Karahoca'da 4,8,9,17,21,57. Sıhhiye Bölükleri bulunmaktadır¹⁹. Düşmanın ilerlemesi karşısında 13 Temmuz 1921'de Kütahya, Afyon ve Eskişehir hastaneleri taşınmak zorunda kalmıştır. Kütahya hastanesi Haymana'ya, Afyon hastanesi Saray önüne, Eskişehir hastanesi Ankara'ya nakil edilmiştir. Eskişehir hastanesinde bulunan 17 yaralı asker, Eskişehir Hilal-i Ahmer hastanesine getirilmiştir. Eskişehir'in 19 Temmuz 1921'de Türk ordusu tarafından tahliyesi ve Yunan işgali üzerine, Kızılay hastanesinde ağır yaralı ve esirlerin tedavisi için 100 yataklı hastanede yeterli doktor ve memur bırakılmıştır. Doktorlardan bir kısmı ise Ankara yoluyla Kırşehir'e gönderilmiştir²⁰. Eskişehir hastanesinde Temmuz 1920-15 Temmuz 1921 tarihleri arasında kabul edilen 1.140 yaralıdan 531'i taburcu ve 518'i diğer hastanelere nakledilmiş, bu yaralılardan 91'i de vefat etmiştir. İşgal altında faaliyette bulunduğu 14 ay içinde hastaneye müracaat eden esir ve halktan 1.605 kişinin tedavileri yapılmış ve 1389'u sağlığına kavuştur. Seyitgazi mıntikasını düşmanın işgali altına girmesinden dolayı 120 arabalık bir konvoy hazırlanarak, Sivrihisar, Alçı, Mahmudiye, Seyitgazi hastaneleri Sakarya nehrinin gerisine götürülmüştür. Hastanelere uğramaksızın yaya olarak gidecek hafif yaralıların takip edecekleri yollar üzerinde Sıhhiye Muavenet Merkezleri oluşturularak buralarda yaraları sarılmıştır. Bu harekâta 16 sıhhiye bölüğü, 9 seyyar hastane ve 2 harp hastanesi hizmet vermiştir²¹.

I.ve II. İnönü Muharebelerinde yenik duruma düşüp, sonraki harekâta önemli ilerleme sağlayan eden Yunanistan ordusu, Kütahya ve Eskişehir başarılarından aldığı moral ile Türk ordusuna kesin darbeyi vurup, Sevr Antlaşmasını tartışmasız kabul ettirmenin hazırlığına girmiş ise de Türk kuvvetleri beklenen bir Yunan taarruzuna karşı savunma tedbirlerini almıştır. 23 Ağustos-13 Eylül 1921 tarihleri arasında meydana gelen ve 21 gün süren Sakarya Savaşı Türk ordusunun büyük bir zaferi ile sonuçlanmıştır²². Savaş, öncesinde oluşabilecek olumsuz bir durum karşısında Ankara'da bulunan bazı kurumlar Ankara'nın dışına taşınmıştır. Bu kurumlar içerisinde sıhhiye teşkilatı da vardır. Yunan ordusunun temel hedefi Ankara olduğu bilindiğinden dolayı Ankara'da bulunan bazı hastaneler güçlendirilirken bazı hastaneler şehrin dışına çıkartılmıştır. Ankara-Kayseri hattı güzergâhında Köprüköy, Bala, Kırşehir, Avanos, Ürgüp, Hacibektaş, Kayseri, Ankara-Çorum hattı üzerinde Yozgat, Sungurlu, Çorum, Ankara-Kastamonu hattı güzergâhının da ve Kalecik, Çankırı ve Kastamonu hastaneleri yeniden düzenlenerek, bu hastanelere sevk edilmişlerdir. Haymana'da tesis edilmiş olan Kütahya, Baba Yakup'ta açılmış olan Mahmudiye, Polatlı'da Polatlı hastaneleri, Polatlı gerisindeki hastaneler ve sıhhiye nakliye kolları kademeli olarak sağlık hizmetleri yürütme noktasında gerekli tedbirler alınmıştır. Savaş sırasında Yunanlıların Haymana'ya gelebileceği endişesi ve Haymana'da yaralıların fazla olması üzerine yaralıların Çayırılı köyüne nakline karar verilmiştir. Ayrıca Haymana hastanesine bağlı olmak üzere yirmi arabalı bir sıhhiye nakliye kolu merkezden gönderilmiştir. Ordumuzun ileri harekâtı esnasında gene köy ve kasabaların düşman tarafından tamamen yağmalanması neticesinde hastane tesisini müşkülata düşürdüğünden hemen merkezde bulunan çadırlar cepheye götürülerek, seyyar hastanelere teslim edilmiştir. Sakarya Savaşı sırasında sürekli olarak hastaların hastanelere nakli ve bunlara gerekli olan teçhizatı verilmemesi birçok yaralının elbisesiz ve açıkta bulunması ve kısmen kaputlarının bulunmaması kayıpların artmasına neden olmuştur²³.

Bu muharebede her fırkada bir sıhhiye bölüğü ve cephede her grubun durumuna göre verilmek üzere on seyyar hastane, üç hasta nakliye müfrezesi, nakliye araçları ve iki harp hastanesi hizmet vermiştir. Sabit hastanelerin yatak adedi 20.000'dir. Geceli ve gündüzlü yirmi bir gün devam eden Sakarya Meydan Savaşında Sağlık teşkilatının başarılı bir şekilde çalışma gösterdiği görülmüştür. Savaş sırasında geride kurulmuş olan hastaneler Batı bölgesine

¹⁹ Fatih M. Dervişoğlu, *Milli Mücadele'de Sağlık Teşkilatına Bir Bakış*, Ankara 2009, s.101-102.

²⁰ Mesut Çapa, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Ankara 2010, s.144.

²¹ *İstiklal Harbi Sıhhi Raporu*, s.13-15.

²² Durmuş Yalçın, Yaşar Akbıyık (v.d.), *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Ankara 2012, s.289-290.

²³ *İstiklal Harbi Sıhhi Raporu*, s. 18-19

kaydırılmış, bu hastanelerdeki yatak sayısı 18.300'e ulaşmıştır²⁴. Düşmanı takip eden İkinci ve Beşinci Kolordular için Çay, Bolvadin ve Aziziye mintikasında gerekli tedbirler alınmış, Çay'a getirilen araçlarla hastaların Konya'ya nakilleri sağlanmıştır. Sakarya Savaşında çok sayıda yaralıların olması üzerine Ankara Kızılay hastanesi çok önemli görevler üstlenmiştir. Cepheden, yaralı ve hastalar Ankara hastanelerine getirilmiş, hastanelerin yeterli miktarda ihtiyacı karşılamaması üzerine Ankara'daki Cebeci Askeri hastanesinden başka Rum Mektebi, Sanayi Mektebi, Sarkışla ve bazı camiler hastane haline getirilmiştir. Milli Mücadele Dönemi sağlık örgütlenmesi içerisinde giderek artan doktor ihtiyacı savaş boyunca İstanbul'dan Anadolu'ya doktor ve tıbbî yardım sevkini sağlayan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti aracılığı ile çözülmeye çalışılmıştır. Bu durumu Bursa Milletvekili Operatör Doktor Emin Erkul'un anılarında: "Yaralılarımızı ameliyat edecek operatör bulunmadığından bahisle Ali Fuat Paşa tarafından Meclis riyasetine gönderilen bir telgrafta Mecliste bulunan bazı operatörlerin cepheye gönderilmesi gerektiği rica ediliyordu. Mecliste ise benden başka operatör yoktu. Teklifi kabul ederek hemen Eskişehir'e hareket ettim. Eskişehir'de ise yalnız operatör noksanı değil; her türlü tıbbi malzeme yokluğu da vardı. O derecede ki ne gaz bezi, ne sargı ve pamuk ne de alet-i cerrahiye namına bir şey yoktu. İngilizler Eskişehir'i işgal ettikleri zaman yalnız silahları değil; sıhhiye depolarındaki malzemeyi de toplayıp götürmüşlerdi. Eskişehir hastanesi başhekimisi Albay Doktor Haşim Bey sınıf arkadaşımı ve birbirimizi candan seviyorduk. Kendisiyle baş başa verip mümkün olanları yapmaya karar verdik"²⁵ demiştir.

Taşhan, Musevi, Hamam Önü Mahallelerinde bazı evler hasta ve yaralılara tahsis edilmiş, Beyaz Kışla da hastane haline getirilmiştir. Ankara Kızılay hastanesinde 18 Temmuz 1921-18 Ekim 1921 tarihleri arasında 660 yaralı tedavi edilmiş ve Sakarya Savaşı sırasında yaralanan askerler için Mecrûhin Hastanesi bizzat bu iş ile iştigal olunmuştur. Ankara Kızılay hastanesi Sakarya zaferinden sonra bütün malzemesiyle birlikte Isparta'ya nakledilmiştir²⁶. Kütahya-Eskişehir ve Sakarya muharebelerinde sıhhi malzeme ihtiyaçları noktasında sıkıntılar yaşanmış, yaralı olan askerlere ancak dörtte biri oranında serum verilebilmiştir. İsmet İnönü, yapılan işlerden dolayı göndermiş olduğu bu telgrafta: "Yapılan tahkikat neticesinde ihtilatının gayet az olduğu ve vesaiti nakliye noksanına rağmen yaralı nakliyatının hüsni suretle tedvir edildiği bilhassa ileri hatlarda hidematı sıhhiyenin muntazam surette cereyan etmiş olduğu ve hastanelerde de yaralılara iyi bakıldığı anlaşılmıştır. Gösterdikleri faaliyet ve vazife perverlikten dolayı ordumuzun heyeti sıhhiyesine alenen teşekkür eder ve bu teşekküratımın kıtaat ve hastane etibbasına kadar iblağını rica ederim." diyerek onları kutlamıştır²⁷.

Kurtuluş Savaşı'nın en şiddetli günlerine rastlayan bu dönemde diğer devlet kurumları gibi Sıhhiye Teşkilatı gece gündüz çalışmıştır. Cepheden Ankara'ya getirilen ve Sarı Kışlaya alınan yaralı askerlerin yaralarının bakım ve pansumanları bizzat bakan ve bazı mebus doktorlar ve bakanlık görevlileri tarafından yapılmıştır²⁸. Sakarya Savaşı'ndan sonra Anadolu'nun sağlık elemanı ihtiyacı daha da artmış, ordunun Büyük Taarruz Savaşına hazırlandığı günlerde doktor ihtiyacını karşılamak üzere Güllhâne'de staj yapmakta olan genç doktorların imtihanları iki ay önceye alınarak Anadolu'ya gelmeleri sağlanmıştır. Ayrıca İstanbul'da ihtiyaç fazlası ve rütbeleri kaymakamdan (yarbay) aşağı olan doktorlar Anadolu'ya getirilmeye çalışılmıştır²⁹. Sakarya Savaşında, askeri kayıpların yanında sağlık ekibinden de önemli kayıplar olmuştur. Bu savaşta mevcut 660 Tabipten 297'si, 146 eczacıdan 78'i ve 14 dişçiden 2'si hayatını kaybetmiştir. Ayrıca bu savaşta toplam 3.288 şehit ve yaralanan asker sayımız ise 13.611'dir³⁰.

²⁴ *İstiklal Harbi Sıhhi Raporu*, s.18-19.

²⁵ Melih Tınal, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Doktor Milletvekilleri", *The Journal of International Social Research/Uluslar Arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 2, Issue 6, Winter 2009, s.619.

²⁶ Mesut Çapa, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Ankara 2010, s.107.

²⁷ *İstiklal Harbi Sıhhi Raporu*, s.17.

²⁸ Yusuf Öztürk, Osman Günay, *Atatürk Döneminin Sağlık Politikaları*, Kayseri 1991, s.8.

²⁹ Mesut Çapa, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Ankara 2010, s.97.

³⁰ *İstiklal Harbi Sıhhi Raporu*, s.30.

1921 tarihinde Ankara, Konya, Eskişehir, El Cezire ve Şark cephelerinde yaralı askerlerin sevkiyatı sırasında lekeli humma, dizanteri, nezle vakalarına sık rastlanılmıştır. Hastalığa yakalanmış olan hastalar karantina altına alınmıştır. Ankara garnizonunda 1921 tarihinde 250 humma vakası görülmüş, hastalıkla ilgili olarak iki hekim görevlendirilmiştir. Hastalığa karşı mücadeleye başlanılmış, Ankara ve Konya’da bu hastalık ile ilgili olarak merkezler oluşturulurken bu illere ilaveten Sivrihisar, Sarayönü, Akşehir’de de muayene tahrir merkezleri kurulmuştur. Bu yıl zarfında her tarafta nezle ve dizanteri salgını baş göstermiş ise de salgınların önü alınmıştır. Sıhhiye dairesi mevcut bu bulaşıcı hastalıklar ile mücadeleye girmiş, Antalya ve İstanbul’da mevcut miktarda sebze, sirke, limon ve portakal getirilerek, hastalığın önüne geçilmiştir. Batı cephesinde köylerde meydana gelen çiçek, dizanteri, karahumma, lekeli humma vakaları görülmüş, hastalığın görüldüğü yerlerde ilaç ve aşı tedavisine başlanılarak hastalıkların orduya sirayet etmesi engellenmiştir³¹.

Sakarya Muharebesi sonrasında müdafaa durumuna geçmek zorunda kalan Yunan ordusu Eskişehir-Afyonkarahisar hattına çekilirken, Türk ordusunun taarruza geçilmesi istenmiştir. Fakat Türk ordusunun gerek sayı itibarıyla gerekse de lojistik imkanlar açısından Yunan ordusuna kesin darbe vurmak için hemen taarruza geçecek durumda değildi. Bu durum üzerine gerekli hazırlıklar yapılmıştır³². Bu hazırlık içerisinde bulunan diğer bir kurumda sıhhiye teşkilatıdır. Sefer öncesi düşmanın konumu dikkate alınarak ihtiyaca göre hastaneler kurulmaya başlanılmıştır. Müdafaa-i Milliye Vekâlet’ine bağlı Sıhhiye Dairesi başlangıçta, emrindeki bütün hastanelerin yatak mevcudunu Büyük Taarruz öncesi 37.500’e çıkarmayı hedeflemiştir. Sıhhiye Dairesi Başkanı Süleyman Emin Bey 15 Nisan 1922’de Ankara Murahhaslığı’na gönderdiği bir yazıda; “Halen on yedi bin beş yüz mevcûd olup, Hilâl-i Ahmer’in tedârik ve peyderpey itâ etmekte olduğu on bin yatak malzemesiyle beraber yirmi yedi bin beş yüz yatağa iblağ edilmekte ve mütebâki on bin yatağın ihzârı için otuz yedi bin beş yüz lira, levazım üçüncü şubesinde tedâriki hususunda levazım bütçesine idhâl edilmiştir” demiştir³³. Hastanelerin ihtiyacı olduğu bölgelere yeni yeni hastaneler nakil edilmiş ve bu harekâta 18 sıhhiye bölüğü ile her fırka emrinde birer seyyar hastane iştirak ettirilmiştir. Bu sefer sırasında nezle ve dizanteri vakalarına askerler arasında sık baş göstermiştir. Özellikle dizanteri hastalığının amipli ve basilli şekillerine rastlanılmıştır. Bu sefer sırasında sıtma vakalarına rastlanılmaması için gerekli tedbirler alınmıştır. Sahil bölgelerinde görülen veba hastalığına karşı Ankara’dan aşular getirilmiştir. Esir alınan on iki Yunan askerinden İzmir’li Yorgu Veledi Yaku’da lekeli humma hastalığı teşhis edilmiş ve ayrıca beş lekeli humma hastalığının tespit edilmesi üzerine yapılan tahkikat sonucu bu hastalığın İzmir’den geldiği belirtilmiştir. Bu olayın olmasından birkaç gün sonra Balıkesir, Nazilli, Turgutlu, Gördes, Akhisar, Kayışlar, Bilecik, Karaköy, Eskişehir, Kütahya, Adapazarı, Çumra ve Ankara’da aynı vakalara rastlanılmıştır. Bu hastalık ile mücadele etmek için Uşak, Kütahya, Nazilli, Çumra, Karaköy ve Ankara’da tespit çalışmaları başlatılmıştır. Bu hastalığa yakalanan hastalar için Uşak’ta 800 yataklı bir hastane kurulmuştur. Özellikle Kütahya, Çumra ve Karaköy’de lekeli humma hastalığına sık rastlanıldığından bu hastalığa yakalananlar buldukları yerlerde tedavi altına alınmışlardır. Uşak ve Çumra başta olmak üzere 447 vaka görülmüş, bu hastalardan 146 kişiye gerekli tedaviler yapılmış, lekeli humma hastalığına yakalanmış olan askerler sağlıklarına kavuşmuşlardır. Bu mücadelede lekeli hummadan 4 tabip vefat etmiştir. Hastalık ile yapılan mücadele sonucu hastalık tamamen bertaraf edilmiştir. Oluşabilecek tifo, dizanteri ve kolera gibi hastalıklara karşı aşı tedavisi uygulanmıştır. İstiklal harbi süresi içerisinde ordunun sağlık ihtiyacını karşılamak için sıhhiye teşkilatında toplam 957 tabip, 224 eczacı ve 26 dişçi görev yapmıştır³⁴. 1922 yılı Ağustos’unda I, II. ordular, V. Süvari Kolordusu ve Kocaeli grubundan oluşan 18 piyade ve 5 süvari tümeni bir araya getirilip bağlı birliklerle desteklenerek Batı Cephesi kurulmuştur. Kocaeli grubunda 18. piyade ve mürettep süvari tümenleri ile diğer

³¹ *İstiklal Harbi Sıhhi Raporu*, s.19-20.

³² Gazi Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, İstanbul 1987, s.424-425

³³ Mesut Çapa, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Ankara 2010, s.99.

³⁴ *İstiklal Harbi Sıhhi Raporu*, s.25.

birlikler arasında 14 nolu seyyar hastane, V. Süvari Kolordu'sunda üç piyade tümeni için seyyar hastane görev yapmıştır³⁵.

Tablo 1: İstiklal Harbindeki Askerlerin Şehit, Yaralı ve Esirlerin Miktarı³⁶

	Şehit	Yaralı	Esir
Ermeni Harekâtı	46	76	2
Gediz Harbi	181	135	187
Birinci İnönü Muharebesi	95	183	11
İkinci İnönü Muharebesi	1493	2470	76
Kütahya Eskişehir Muharebesi	1522	4714	320
Sakarya Harekâtı	3288	13618	415
Başkumandanlık Taarruzu	2542	9977	101
Yekûn	9167	31173	1112

İstiklal harbi sıhhiye raporunda İstiklal Harbi süresince toplam şehit sayımız 9167, yaralı sayısı ise 31.173 olmuştur. Bu savaşlarda toplam alınan esir sayısı ise 1188'dir. Kurtuluş Savaşı süresince çok sayıda askerimiz şehit düşmüştür. Şehit düşen askerler ile ilgili olarak künyeleri tutulmuş, geldikleri askerlik şubelerine bilgi verilmiştir. İstiklal Harbi Sıhhiye Raporu kayıtlarına göre buldukları askerlik şubelerine göre asker kayıplarımızın buldukları yer ve sayıları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2: Askerlik Şubelerine Bildirilen, Kayıtları Tutulan Askeri Kayıplar ve Geldikleri Yerler³⁷

Şube	Vefat eden	Şube	Vefat eden
Oltu	111	İskilip	269
Alaca	102	Erbaa	148
Konya Ereğlisi	90	İzmit	24
Avanos	85	Amasya	218
Anadolu Boğaziçi	3	Ermenek	157
Adapazarı	351	İnebolu	395
Elmalı	151	Eskişehir	201
Islahiye	16	İlgın	201
Ödemiş	25	Eğir	17
Akşehir	231	Ordu	399
Ayasa	279	Karadeniz Ereğlisi	256
Ayaş	279	Urfa	75
Eğridir	150	Anamur	216
Elbistan	52	Emet	42
Erzurum	117	Artova	5
Ulukışla	65	Alaşehir	10
Akdağmadeni	239	Arga ³⁸	4
Adana	155	Aksaray	344
Artvin	12	Antalya	716
Erzincan	64	Ardahan	74
Akseki	119	Ayvacık	5
İncesu	20	Ardanuç	1

³⁵ Fatih M. Dervişoğlu, a.g.e., s.115-116.

³⁶ *İstiklal Harbi Sıhhi Raporu*, s.37.

³⁷ *İstiklal Harbi Sıhhi Raporu*, s.53-61.

³⁸ "Arga yerleşim yerinin bugünkü ismi Akçadağ'dır". bkz.,Nuri Akbayar, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul 2001, s.10.

Şube	Vefat eden	Şube	Vefat eden
İgaz	91	Artukabad	2
Aydın	95	Everek	10
Isparta	246	Üsküp	14
Ünye	256	İskenderun	2
Ahlat	2	Esturumca	2
Edremit	25	Ulurmak	2
Edirne	24	Ilıca	1
Urfa	160	Biga	14
Eşme	11	Buldan	7
Orhangazi	97	Beşiri	1
İzmit	141	Balıkesir	59
Akçahisar	4	Şehir	68
Ürgüp	156	Bor	163
İnegöl	149	Boğazlıyan	130
Uluborlu	90	Beşiktaş	9
İzmir	68	Bozdoğan	119
Ardeşen	2	Bayburt	41
İlisu	4	Babaeski	7
İğdır	44	Bayramiç	4
İspir	35	Lüleburgaz	2
Ankara	211	Bahçe	26
Orhaneli	82	Bala	157
Afyonkarahisar	201	Biracık	10
Bandırma	16	Tokat	218
Besni	12	Teşvikiye	5
Bünyan	26	Tefenni	151
Bitlis	20	Tekfurdağı	1
Bozkır	246	Cide	116
Bodrum	85	Ceyhan	24
Burdur	239	Cihangir	2
Bilecik	342	Çubuk	160
Bafra	275	Çeşme	1
Bartın	275	Çermik	10
Yenipazar	243	Çorum	226
Boyabat	392	Çivril	80
Bolvadin	232	Çerkeş	210
Büyükliman	154	Çanakkale	105
Perşembe	175	Çemişgezek	9
Pazarcık	42	Çapakçur	10
Pötürge	50	Çorlu	8
Polathane	120	Çekerek	107
Palu	34	Çatalca	5
Prizren	4	Çarşamba	256
Perliye	5	Çekmece	1
Preşeva	1	Çeavaş	2
Pitebolu (pirebolu) (?)	1	Çine	188
Terme	116	Çalı	279
Tirebolu	248	Hekimhan	18

Şube	Vefat eden	Şube	Vefat eden
Tercan	153	Haymana	210
Tire	16	Havza	79
Hısnımansur	19	Rumelikavağı	1
Hafik	9	Safranbolu	203
Hasankale	30	Zonguldak	85
Hendek	81	Zir	46
Haçın	28	Zara	71
Harpüt	74	Söğüt	204
Hırkaişerif	9	Sivas	150
Hınıs	5	Sivrihisar	195
Hayrabolu	5	Siverek	58
Diyarbakır	80	Sille	29
Düzce	322	Simav	56
Demirci	68	Söke	151
Devecidağı	65	Sürmene	127
Divriği	51	Siirt	14
Develi	113	Süleymaniye	41
Darende	42	Sis	6
Dinar	258	Suruç	4
Devrek	200	Sarayköy	94
Denizli	386	Sinop	127
Zile	275	Seydişehir	190
Rize	100	Silifke	298
Refahiye	22	Sultaniye	74
Rumkale	16	Seyitgazi	120
Reşadiye	90	Selmenli	26
Resne	1	Silvan	3
Resulayn	2	Sultanahmet	2
Remle	1	Selanik	6
Sivastopol	1	Savur	2
Sarayönü	4	Salihli	5
Sirin	3	Soma	5
Süleymanlı	1	Sulusaray	1
Selme	1	Susurluk	1
Sultanselim	1	Sarıyar	1
Sirvene	1	Salmaz	1
Sancaklı	1	Sutan	1
Seydiköy	1	Tosya	310
Suda	1	Tavas	325
Sarkışla	110	Taşköprü	234
Şirvan	9	Talay	287
Şuhut	27	Tavlasun	48
Şarköy	2	Taran	4
Şavşat	21	Tarsus	53
Şiril	2	Trabzon	322
Şat	2	Tavşanlı	49
Şile	5	Tortum	43
Şiran	2	Dursun	3
Şuraki	1	Taşlıca	4

Şube	Vefat eden	Şube	Vefat eden
Şanlı Sancağı	1	Trablusgarp	1
Şarlı	1	Turgutlu	4
Sandıklı	163	Torul	1
Samsun	351	Tophane	1
Sındırgı	20	Alanya	211
Sungurlu	243	Ayancık	404
Sarıkamış	2	Arapkir	16
Arabsun	59	Kadınhanı	192
Aziziye (Sivas)	56	Koçhisar (Sivas)	47
Uşak	62	Kastamonu	484
Aziziye (Afyon)	173	Koçhisar (Konya)	272
Ayıntap	40	Karamürsel	107
Osmaniye	38	Kandıra	92
Osmançık	329	Koyulhisar	36
Garbi Karaağaç	133	Karacahisar	128
Galata	1	Şarki Karahisar	115
Gazipaşa	3	Karaman	110
Feke	75	Kangal	45
Finike	87	Kozan	95
Fethiye	242	Karacabey	15
Fatsa	211	Korkuteli	174
Feloz	1	Kırkkilise	16
Feleste	2	Kuşadası	46
Karaağaç	247	Kula	13
Kalecik	207	Kadıköy	4
Kayseri	393	Karaabalı	108
Kırşehir	210	Kars	147
Kaş	112	Kumkale	2
Konya	459	Kavak	1
Kasımpaşa	6	Kılıçalipaşa	1
Kabsa	4	Kazan	1
Koca Mustafa Paşa	3	Karasu	1
Beyşehir	168	Koçgiri	1
Bor	163	Kasa	1
Geyve	214	Labzeke	7
Kemah	64	Lice	17
Göynük	98	Lazkiye	1
Gümüşhane	140	Lüleburgaz	2
Kığı	68	Liksebe	2
Göksun	9	Leblasi	1
Gerede	211	Lasina	1
Gülнар	126		
Gerze	195	Lalapaşa	1
Gediz	86	Narlıhan	86
Gerdes	29	Niğde	307
Köyceğiz	236	Niksar	34
Gümüşhacıköy	94	Nevşehir	141
Genç	16	Nazilli	30
Küre	213	Narman	10

Şube	Vefat eden	Şube	Vefat eden
Keskin	222	Malatya	88
Kelkit	22	Mut	98
Giresun	230	Marmaris	110
Kahta	4	Mamuratülaziz	143
Kırmastı	21	Merzifon	74
Görece	123	Milas	386
Kepsut	10	Muğla	385
Keban	9	Maraş	144
Göre	147	Mucur	75
Kütahya	264	Macka	103
Çankırı	307	Mihalıççık	69
Ladik	59	Manisa	29
Manavgat	79	Mani	1
Mudurnu	95	Menan	1
Muş	18	Bakırköy	6
Mapavri	18	Rize	1
Mardin	306	Vezirköprü	15
Midyat	3	Mani	1
Mihaliç	30	Van	19
Maden	71	Viranşehir	3
Mesudiye	56	Varevelik	1
Mecidiye	347	Hindistan	7
Mudanya	60	Yusufeli	7
Musul	1	Yenişehir	206
Bakırköy	6	Yumurtalık	18
Merefte	1	Yabanabad	224
Mamahatun	2	Yalvaç	138
Menemen	3	Yenişehir	191
Malkara	5	Yenişehir	91
Manastır	1		
Medilli	1		
Toplam	36.919		

Kurtuluş Savaşı süresi içerisinde askerlik şubeleri kayıtlarınca tutulan defterlerdeki asker kaybımız toplamda yaklaşık 36.919 kişidir.

Kurtuluş Savaşı'nda hastalıklar en önemli sorunlardan birisini oluşturmuştur. Bu dönemde salgın halini alan başlıca hastalıklar, humma, sıtma, kızamık, kabakulak, yılançık, dizanteri, İskorbüt, frengi³⁹ çiçek⁴⁰ ve tetanostur. Ayrıca salgın halini almamakla beraber tifo, tifüs ve kuduz

³⁹ “28.12.1921 de Meclise gelen "Frenginin men'i ve tahdidi sirayeti" kanun tasarısı hayli gürültülere neden olmuştu. Büyük bir salgın şeklinde, nesilleri tehdit eden Frengi hastalığına karşı "evlenirken muayene olma" maddesine karşı çıkan bir kısım milletvekilleri "Kızlarımızı muayene ettirmeyiz" diye diretiliyorlardı. Oysa yapılacak işlem, sadece, ağızda plâk müköz bakılmasından ibaretti, böylece kabul edildi". bkz., Orhan Özkan, "Atatürk Dönemi Sağlık Politikası", Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yay. No:513, Ankara, 1982, s 196, "Toplumda yaygın olan hastalıklara yönelik 1921 yılında Frengi Mücadele Kanunu çıkarıldı", bkz., Mustafa Öztürk, "Cumhuriyet Döneminde Sağlık Hizmetleri", *SDU Tıp Fakültesi Dergisi*, 6/1, 1999, s.38.

⁴⁰ "Kurtuluş Savaşı başlarında İtalya'dan satın alınan çiçek aşılı, işgal altındaki Antalya'dan kuduz aşısı ise İngiliz işgal güçlerinin kontrolünden kaçırılarak İstanbul'dan Ankara'ya getirilmeye çalışılmıştır.", bkz., Bilal Ak, *Cumhuriyet Dönemi Sağlık Hizmetleri*, <http://www.altayli.net/wp-content/uploads/2016/09/Türkiye-Cumhuriyetinde-Sağlık-Hizmetleri.pdf> s.3.

vakalarına da rastlanılmıştır. Bunların yanı sıra verem hastalığına yakalananların sayısı oldukça fazladır. Savaş yıllarında sıhhiye raporlarında düzenli istatistik verilmiş, hastalığa yakalananlar ve bu hastalıktan vefat edenlere dair veriler tutanaklara kaydedilmiştir. Sıtma hastalığına yakalanan askerlerin oranının %40 olduğu belirtilmektedir⁴¹. Sıtma hastalığının halk arasında da yaygın olduğu bu hastalığa yakalananlar yaklaşık %50 oranındadır. Bu rakamın bazı bölgelerde daha yüksek olduğu belirtilmiştir. Samsun'da bu ora %70, Ordu'da %50, Söke'de %44, Toros tünellerinde çalışan işçiler arasında %50 sıtma hastalığına rastlanmıştır.⁴²Savaş döneminde sıtma hastalığına karşı büyük bir mücadele verilmiş, hastalığın önlenmesi için halka ilaç dağıtılması ve bataklıkların kurutulması ile hastalığın önüne geçilmeye çalışılmıştır. İstanbul'da üretilen 1000 kilogram kinin Ziraat Bankası aracılığı ile 250 kilogram kinin ise halka bedava dağıtılmıştır⁴³. Savaş süresince lekeli humma, humma-i racia, çiçek, karahumma, paratifo, kızıl, kızamık, kabakulak, yılcık dizanteri, nezle-i müstevliye, iskorbüt, sarı sehayla iltihabı, tetanos hastalıkları askerler arasında görülmüştür. Bu hastalıklardan özellikle dizanteri, nezle-i müstevliye, yılcık, iskorbüt hastalıklarından dolayı çok sayıda askerimiz hayatını kaybetmiştir.

Tablo 3: İstiklal Harbi'nde Vaki Emrazı Sariyenin Musap ve Vefatını Gösterir Cetvel (336 Haziran ile 339 Temmuz)⁴⁴

Yıl	336		337		338		339	
	Vefat	Hastalığa Yakalanan	Vefat	Hastalığa Yakalanan	Vefat	Hastalığa Yakalanan	Vefat	Hastalığa Yakalanan
Lekeli Humma	6	32	78	474	402	2387	66	532
Humma-i Racia	3	335	71	2668	202	3905	2	114
Çiçek	2	13	71	523	86	501	25	215
Kara Humma	1	1	22	61	70	229	18	43
Paratifo	-	-	-	-	8	67	13	63
Kızıl	-	-	2	7	2	7	1	4
Kızamık	1	3	18	142	4	150	10	135
Kabakulak	1	77	3	2721	9	4709	6	3290
Yılcık	2	34	54	1308	316	4442	28	509
Dizanteri	88	148	286	1984	270	2507	61	1172
Nezle-i Müstevliye	180	553	755	6454	216	5331	52	850
İskorbüt	1	36	13	646	92	4192	18	462
Sarı Sehayla İltihabı	1	2	33	62	31	45	12	15
Tetanos	1	1	3	16	-	8	-	-
Toplam	287	1235	1409	17166	1708	28480	312	7404

⁴¹ Bu bilgi bazı tetkik eserlerde geçmiş olmasına rağmen incelenmiş olduğumuz dönem ile ilgili olan sıhhiye raporunda bu hastalık ile ilgili bilgi ve verilere rastlanılmamıştır.

⁴² Orhan Özkan, "Atatürk Döneminde Sağlık Politikası", *Atatürk Dönemi Ekonomik politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Semineri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yay. No:513, Ankara, 1982, s 195

⁴³ Gürkan Tekin, "Sıhhiye ve Muavenet-İ İçtimaiye Vekâlet'inden Sağlık Bakanlığı'na (1920-2000)", *(Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, Ankara 2011, s.35-36.

⁴⁴ *İstiklal Harbi Sıhhi Raporu*, s.50.

1920 yılında toplam hastalığa yakalanan 1235 askerimizden 287'si, 1921 yılında 17166 askerimizden 1409'u, 1922 yılında 28480 askerimizden 1708'i ve 1923 yılında da 7404 askerimizden 3122'si hayatını kaybetmiştir. Hastalıklar ile ilgili olarak devletin halkın sağlığını koruma noktasında büyük bir çaba içerisinde olduğu görülmektedir. Mustafa Kemal Paşa 01.03.1922 günü Meclis'te yapılan toplantıda sağlık ve yardım konusunda özellikle şu noktalara dikkat çekmiştir. "1920 yılında bulaşıcı hastalıklara karşı mücadele etmek için 260 doktorun göreve başladığı, 3.milyon kişiye çiçek aşısı yapıldığı belirtilmiştir"⁴⁵. Yaygın hastalıkların önlenmesi için, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Sıhhiye ve Muavenet İçtimaiye Vekâlet'ine bağlı Hıfzıssıhha kuruluşunun başarılı çalışmaları sonucunda 1921 yılında 3 milyon kişilik çiçek aşısı, Sivas'taki kurum, 1922 yılında 5 milyon kişilik çiçek aşısı, 537 kg kolera, 477 kg tifo aşısı üretmiştir⁴⁶. Ayrıca son derece kısıtlı maddi koşullara rağmen hızlı ve yeterli sayıda deneyimli uzman yetiştirmek için yurt dışına doktorlar gönderilmiştir, Yurdun her yöresinde sıtma mücadelesi ve verem savaş dernekleri ile dispanserleri kurulmaya çalışılmıştır. Halk içinde hastalık taraması yapılmış ve mücadelede öncelik verilmesi gereken bölgeler tespit edilmiştir.

Tablo 4: İstiklal Harbi Hastanelerinin Aylık Hasta Cetveli⁴⁷

	1920	1921	1922	1923
Kanun-ı Sani		13.486	24.792	17.005
Şubat		12.557	21.241	19.517
Mart		12.650	29.193	22.502
Nisan		10.542	27.834	18.586
Mayıs		10.425	21.837	11.893
Haziran	2.478	8.074	18.766	13.960
Temmuz	4.346	11.873	24.730	13.631
Ağustos	6.156	5.790	23.683	
Eylül	6.182	4.734	19.643	
Teşrin-i Evvel	5.555	27.328	21.666	
Teşrin-i Sani	6.434	17.366	21.773	
Kanun-u Evvel	10.053	16.903	19.830	
Yekûn	41.204	13.486	274.988	1170094

İstiklal Harbi sırasında askerlerimize sağlık hizmetleri noktasında önemli derecede hizmetler verilmiş, askerlerimiz karşı karşıya kalmış olan hastalıklar karşısında sağlık muayene imkânlarından önemli derecede yararlanmışlardır. 1920 yılının ilk yedi ayında 41.204 asker, 1921 yılında 151.728 asker, 1922 yılında 274.988 asker ve 1923 ilk yedi ayında 117.094 asker sağlık kurumlarına başvurarak, hasta olduklarını beyan etmişler, askeri sağlık kurumları tarafından her türlü tedavi imkânlarından yararlanmışlardır⁴⁸.

⁴⁵ "Efendiler, milletimizin asayişini tam olarak yaşatmak nuhbei amelimiz olduğu gibi onun sıhhatine itimat etmek ve vesaiti mevandemiz nispetinde alımı içtimaiyesine çaresiz olmak da hükümetimizin cümle-i vazaihindendir. Bu cümleden olmak üzere memleketimizin etibba ihtiyacı imkânın müsaadesi nispetinde telafiye uğraşıldı. Üç milyon kişilik çiçek aşısının Sivas'ta istihsal edilmiş olduğunu zikretmek bu bapta kafi bir fikir verebilir. Memleketin malaryalı mühitlerinde miktarı kafi kinin tevzi edildi." bkz., *TBMM Zabut Ceridesi*: Dönem: I, C.18, Ankara 1959, s.3-4.

⁴⁶ Mustafa Kemal, 1 Mart 1922 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisinde yapmış olduğu Konuşmasında: "Bu yıl bulaşıcı hastalıkların yayılması önendi, baş gösteren hastalıklar, derhal sağlıklı önlemler alınarak, buldukları yerde yok edildi. Bulaşıcı hastalıklara karşı en kesin önlem olan aşilar, artık tümüyle memleketimizde üretilmektedir. 3 milyondan fazla kişiye yetecek çiçek aşısının Sivas'ta yapılmış bulunduğunu belirtmek bu konuda bilgi verilebilir. Memleketin sıtmalı bölgelerine yerli miktarda kinin dağıtılmıştır. Frengi hastalığının da yok edilmesi için de gerekli olan miktar sarf edildi. Sosyal hastalıklar ile mücadelemizin daha etkili ve daha ayrıntılı bir şekilde yerine getirilmesinin gereğini belirtmek isterim." bkz., Ali Sevim, İzzet Öztoprak, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Ankara 2006, s.310.

⁴⁷ *İstiklal Harbi Sıhhi Raporu*, s.46-47.

⁴⁸ *İstiklal Harbi Sıhhi Raporu*, s.46-47.

SONUÇ

Anadolu'da Milli Mücadelenin başladığı 1920'li yıllarda, ülke dâhilinde halk sağlığını koruyacak, seferberlik sırasında askerleri tedavi edecek, çağın ihtiyaç ve gelişmelerine uygun bir surette sosyal yardımları temin edecek teşkilât ve muntazam sağlık kurumları henüz tam manasıyla tekâmül etmemiştir. Yeni Türkiye'nin ilk hedeflerinden biri de sorunu çözmeye çalışmak olmuş ve bu çerçevede Milli Hükümetin teşekkülü sırasında diğer Vekâletlerle birlikte Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâlet'i kurulmuştur. Yeni kurulmasına rağmen sözünü ettiğimiz Sıhhiye Teşkilatı oldukça verimli bir şekilde çalışmaya başlamış, gerek cephe gerekse cephe gerisinde imkânların elverdiği ölçüde askeri hastaneler kurularak askerî kayıplar en aza indirgenmeye çalışılmıştır. Millettin kısıtlı ve fakat bütün imkânlarının topyekûn seferber edilmesiyle savaş bölgelerinde çok sayıda askerin sağlık sorunlarını çözebilecek kapasitede hastaneler oluşturulmuş ve bu hastanelerin tabip, yardımcı hizmet ve tıbbi malzeme ihtiyaçları büyük ölçüde karşılanmaya gayret edilmiştir. Tüm bu olağanüstü çabaya rağmen kayıpların önüne tam manasıyla geçilebilmek mümkün olmamıştır. Kuşkusuz bu da son derece doğal bir durumdur. Uzun süren savaşlar halkı zor durumda bırakıyor, salgın hastalıklar ve imkânsızlıklar ülkeyi kasıp kavurmuştur. Nitekim savaş süresince askerler arasında lekeli humma, humma-i racia, çiçek, karahumma, paratifo, kızıl, kızamık, kabakulak, yılcık dizanteri, nezle-i müstevliye, iskorbüt, sarı sehaya iltihabı ve tetanos gibi hastalıklar yaygın olarak görülüyor, tıbbî imkânların kifayetsiz olması dolayısıyla bazılarının tedavisi hiç de zor olmayan bu hastalıklardan dolayı birçok insan hayatını kaybetmiştir. Elimizde bulunan ve muhtemelen bütün kayıpları içermeyen resmî kayıtlara bakılırsa 1920-1923 yılları arasında dizanteriden 705, nezleden 1203, yılcıktan 400, iskorbütten ise 124 askerimiz vefat etmiştir. 1920 yılında toplam hastalığa yakalanan 1235 askerimizden 287'si, 1921 yılında 17166 askerimizden 1409'u, 1922 yılında 28480 askerimizden 1708'i ve 1923 yılında da 7404 askerimizden 3122'si şehit olmuştur. Öte yandan tüm kayıplar bunlarla da sınırlı değildir. Hastalıklar nedeniyle olduğu kadar ve kuşkusuz daha da fazla sayıda askerimiz düşmanla yürütülen şiddetli çatışmalarda şahadet şerbetini içmiştir. Nitekim savaş boyunca askerlik şubeleri kayıtlarınca tutulan defterlerdeki asker kaybımız toplamda yaklaşık 36.919 kişidir. İstiklal Harbinde' orduda 957 tabip, 224 eczacı, 26 diş doktoru görev yapmıştır. Sakarya Harbi'nden önce 660 tabip, 146 eczacı, 14 diş doktoru olmak üzere 820 sağlık personeli görev yaparken bu rakam Sakarya Harbi'nden sonra 297 tabip, 78 eczacı, 12 diş doktoru olmak üzere olmak üzere 387 sağlık personeli görev yapmıştır.

KAYNAKÇA

Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 30.18.1.1/Yer no: 3.19.8.

İstiklal Harbi Sıhhi Raporu, (336, 337, 338 Mudanya Mütarekesine kadar) Türkiye Cumhuriyeti Müdafaa-i Milliye Sıhhiye Dairesi, 4. Şube, İstanbul 28.12.1341.

TBMM Zabıt Ceridesi: Dönem: I, C.1, Ankara 1959.

TBMM Zabıt Ceridesi: Dönem: I, C.18, Ankara 1959.

AK, Bilal, Cumhuriyet Dönemi Sağlık Hizmetleri, <http://www.altayli.net/wp-content/uploads/2016/09/Türkiye-Cumhuriyetinde-Sağlık-Hizmetleri.pdf>.

AKBAYAR, Nuri, Osmanlı Yer Adları Sözlüğü, İstanbul 2001.

ARAR, İsmail, Hükümet Programları 1920-1965, İstanbul 1968.

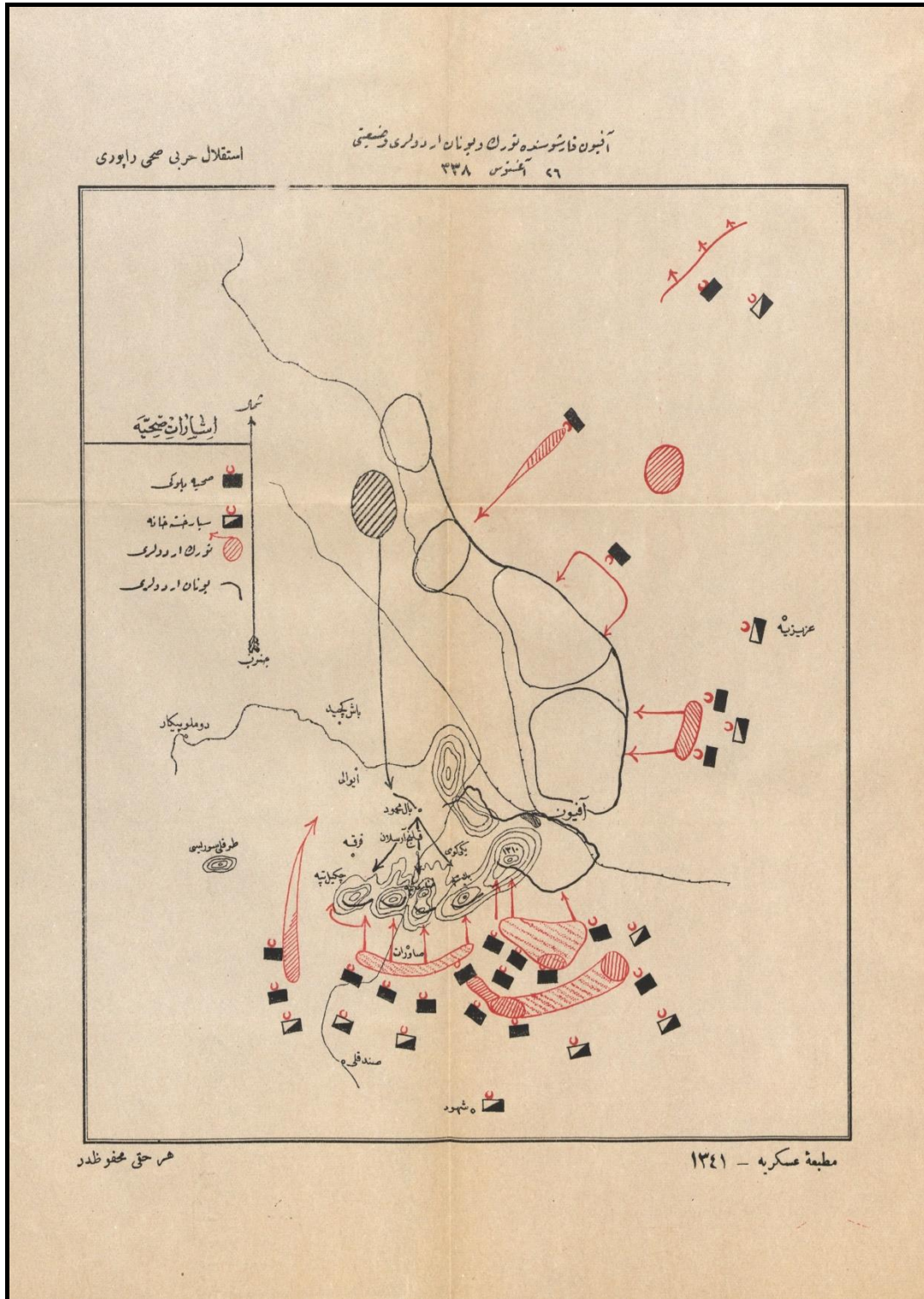
ATATÜRK, Gazi Mustafa Kemal, Nutuk, İstanbul 1987.

ÇAPA, Mesut, Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925), Ankara 2010.

- DERVİŞOĞLU, Fatih M., Milli Mücadele’de Sağlık Teşkilatına Bir Bakış, Ankara 2009.
- ERGİNÖZ, Hilmi, “Türkiye’de Sağlık İdaresi”, Dünyada ve Türkiye’de 1850. Yılından Sonra Tıp Dallarındaki İlerlemelerin Tarihi, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1988.
- FRİK, Feridun, Türkiye Cumhuriyetinde Tıp ve Hıfzıssıhha Hareketleri (1923-1938). İstanbul 1938.
- GÜNEŞ, İhsan, Birinci TBMM’nin Düşünce Yapısı (1920-1923), İstanbul 1997.
- ÖZKAN, Orhan, “Atatürk Dönemi Sağlık Politikası”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi yay. No:513, Ankara 1982, s.249-258.
- ÖZLÜ, Zeynel, “Osmanlı Devletinde Difteri hastalığı ve Koruyucu Sağlık Hizmetlerine Dair Bulgular (19. Yüzyıl Sonları ve 20. Yüzyıl Başlarında)”, Belleten, C. LXXXI, S.291, 2017, s.419-486.
- ÖZLÜ, Zeynel, “Halk Hekimliğinden Dış Hekimliğine: 19. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Dişçilik Mesleği (Erbâb-ı Esnân)”, Belleten, C.LXXVII, S.2, 2013, s.671-711.
- ÖZLÜ, Zeynel, “19. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devletinde Veterinerlik Mesleği İle İlgili Bir Değerlendirme”, Belleten, Cilt: LXXVI- S. 275, 2012), s.283-311.
- ÖZTÜRK, Mustafa, “Cumhuriyet Döneminde Sağlık Hizmetler”, SDU Tıp Fakültesi Dergisi, S. 6/1, Isparta 1999, s.37-41.
- ÖZTÜRK, Yusuf, GÜNAY Osman, Atatürk Döneminin Sağlık Politikaları, Kayseri 1991.
- Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, Ankara 1973.
- SEVİM, Ali, ÖZTOPRAK, İzzet, Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, Ankara 2006.
- TANSEL, Selahattin, Mondros’tan Mudanya’ya Kadar, C.IV, İstanbul 1991.
- TEKİN, Gürkan, “Sıhhiye ve Muavenet-İ İçtimaiye Vekâlet’inden Sağlık Bakanlığı’na (1920-2000)”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2011.
- TINAL, Melih, “Türkiye Büyük Millet Meclisi Doktor Milletvekilleri”, The Journal of International Social Research/Uluslar Arası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Volume 2, Issue 6, Winter 2009, s.617-627.
- YALÇIN, Durmuş, AKBIYIK, Yaşar (v.d), Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, Ankara 2012.
- YALÇIN, Semih, Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri, Ankara 2003

EKLER

Ek 1: İstiklal Harbi Saha Raporu

Ek 2: Başkumandanlık Harbi Menzil ve Dâhil-i Memleket Teşkilat-ı Sıhhiyesi
(Yalnız garp cephesine ait diğer cephelerin teşkilat-ı sıhhiyesi dâhil değildir)

